

Kommentarer fra en byplanlægger

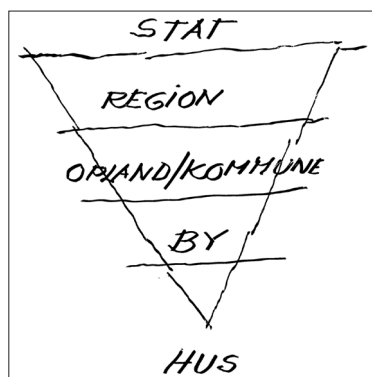
Byernes historie, tilblivelse og konkrete udvikling har altid interesseret mig. Det var derfor en spændende mulighed, at få lov til at deltage i arbejdsseminaret i Bergen om arkæologiske undersøgelser af udvalgte nordiske middelalderbyer. Som arkitekt og professor emeritus i moderne byplanlægning var det min opgave at lytte til forelæggelsen af undersøgelseerne samt at bidrage med mine kommentarer til seminarets sammenfatning ud fra min specifikke baggrund og mit kendskab til byer og menneskeliv gennem mange års praktisk erfaring som byplanlægger. Det er disse umiddelbare kommentarer, som foreligger her i skriftlig form.

Kommentarerne gælder naturligvis især med hensyn til mere almene og generelle erfaringer og problemstillinger. Mennesker er mennesker, uanset om vi befinder os i tidlig middelalder eller i dagens situation, og de handler som regel ganske fornuftigt – i det mindste i hverdagen. På samme måde stiller naturens kræfter nogle betingelser, som ikke ændrer sig, med mindre mennesket griber ind. Vandet løber som bekendt nedad og klimaet og dets variationer har utrolig stor indflydelse på dagliglivets indretning.

Hierarki

De deltagende byer var udvalgte, fordi der fandtes arkæologisk materiale og på grund af, at de var vigtige og repræsentative for tidsperioden. Selve formålet med seminaret var, at diskutere byernes tilblivelse og tidlige udvikling med de arkæologiske kilder som udgangspunkt. Der opstod dog hurtigt en diskussion mellem seminariedeltagerne om byernes rolle og betydning og f.eks. om, hvilke «aktører», der satte gang i udviklingen, lokalt, regionalt og/eller statsligt.

Det mindede mig om, hvordan den danske planstyrelse i sine vejledninger i 60-erne og 70-erne trykte en figur i form af en omvendt pyramide, der illustrerede administrationens niveauer eller magtens hierarki i det danske samfund (fig. 1).

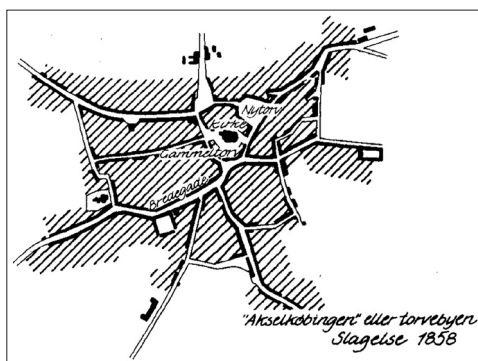

Flere af de undersøgte byer på seminaret havde givetvis en overordnet regional betydning og skilte sig ud fra de øvrige. Andre var derimod mere lokale, og havde ofte et meget interessant og markant samspil med deres nære opland. Måske kunne planstyrelsens figur og dens hierarkiske tænkning bruges som en arbejdsmodel for en hypotesedannelse om byernes rolle også hos arkæologerne?

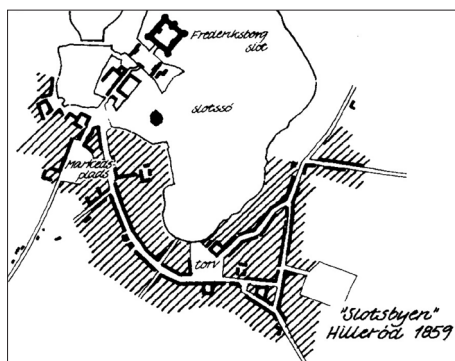
Figur 1. Visualisering af administrative niveauer – eller «magthierarkiet» i Danmark i sidste halvdel af 1900-tallet.

Typologi

Diskussionen om byernes rolle og betydning førte mig over i tanken om byernes typologi i relation til deres opståen, lokalisering og vigtigste næringsliv. Historikeren Hugo Matthiessen omtaler i sin klassiker fra 1922 *Torv og Hærstræde* en række bytyper, og jeg har i vejledning nr. 1 i kommuneplanlægning: *Bevaringsplanlægning* fra 1979 forsøgt at illustrere nogle af disse typer (Matthiessen 1922; Fischer Thomsen 1979). To af bytyperne viser jeg her: Slagelse er en handelsby eller «akselkøbing», hvor alle veje fører ind fra det nære opland til torv og centrum. Også den gennemkørende trafik går direkte gennem byens hjerte (Fig. 2). «Slotsbyen» som kan være Hillerød eller Nyborg m.fl., skylder fortrinsvis et slot eller en borg sin eksistens (Fig. 3). En anden type er søkøbstaden eller «strandkøbingen» som Ærøskøbing, Køge og Stege m.fl. Strandkøbingens struktur knytter sig til havet og befolkningen levede primært af fiskeri og søfart. Karakteristisk for sådanne typologier, der afspejler sig tydeligt i byernes form og funktion, er, at de er meget stærke og holdbare i deres form og særdeles identitetsskabende den dag i dag, en viden som kan have stor betydning for den moderne byplanlægning i den pågældende by.

Figur 2. Slagelse, der ligger midt på Sjælland, er en handelsby, en «akselkøbing» eller «torveby». Alle veje fører ind til torv og centrum (Fischer Thomsen 1979:13).

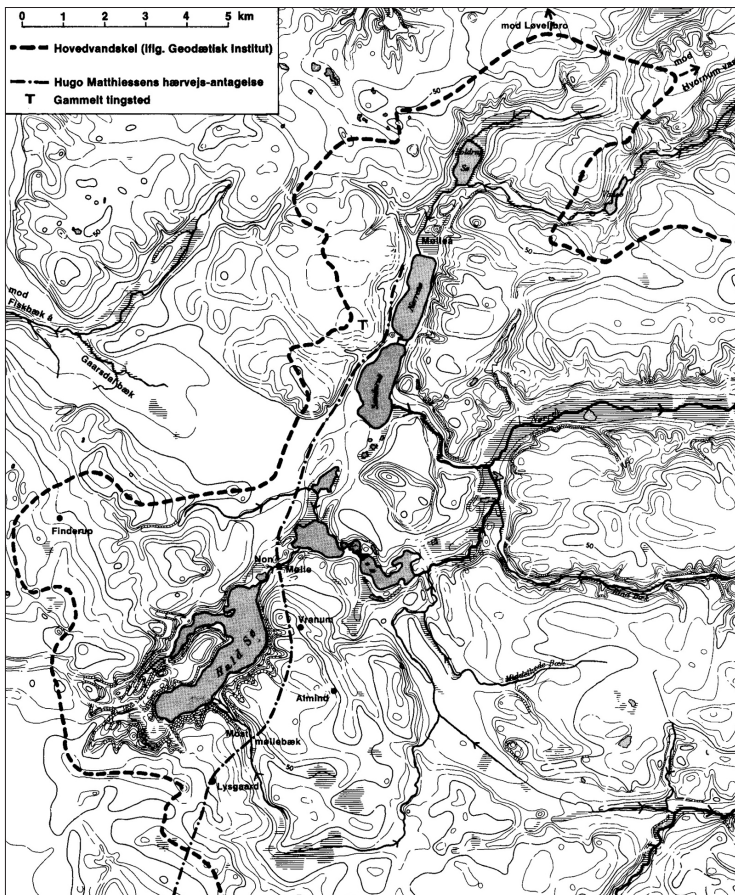
Figur 3. Hillerød er en relativt ung «slotsby», der skylder Frederiksborg Slot sin tilblivelse og eksistens gennem mange år. Slottet, Slotssøen, have og parkanlæg udgør stadig en markant og specifik del af den centrale bykerne (Fischer Thomsen 1979:13).

Topografi

De topografiske forhold og naturgivne forudsætninger har sandsynligvis haft langt større indflydelse på byernes nærmere lokalisering og udformning end vi forestiller os i dag. Der skulle foruden erhvervsmuligheder gerne være læ, sol, beskyttelse, sociale kontaktmuligheder, vand, afløb og meget mere.

Hvis man tænker for teoretisk og abstrakt i forhold til det lokale terræn kan det gå galt. F.eks. bærer nogle af de senere 16–1700-tals idealplaner præg af at være blevet til på tegnebordet. Et eksempel er den danske by «Charlotte Amalie» på Sct. Thomas på De Vestindiske Øer, hvor barokplanens fine rudenet danser op og ned over tre tværgående højderygge, som planlæggeren nok ikke havde observeret. På samme måde i svenske «Karlskrona», hvor Dahlbergs barokplan ligger flot på Trossøen, men hvor det kniber med at få vejene i rudenettet til at passe sammen i kanterne uden ramper som forbindelse.

Byplanlæggerprofessor Peter Bredsdorff (1913–81) brugte kartografien som et analyseredskab til studier af historiske strukturer, gamle kommunikationslinier, lokalisering af bydannelser og lignende. I 1973 udkom hans spændende bog: *Kortlægning og historiske studier. Et værktøj?* Den har, for sin tid, en meget avanceret grafisk behandling af kortteknikken med sort/hvide analyser og kortskitser indtegnet på rasterede underkort m.v. Ved et samarbejde med Geodætisk Institut fik han udarbejdet et «orohydrografisk» kort med strandlinier fra ca. år 1000, terrænkoter, vandløb og vandskel. Kortbilaget i bogen ligger over hele Danmark i målestok 1:1 mil. og for lokale analyser i forskellig detaljeringsgrad. Ordet orohydrografisk betyder, at kortet viser både topografiske land- og vandforhold. Kortet brugte han som grundlag for mange interessante hypoteser og analyser, f.eks. om trelleborgenes strategiske lokalisering i Danmark og om den jyske hærvejs forløb ned gennem Jylland og herunder dens passage f.eks. gennem Viborg-egnen (Fig. 4). En interessant hypotese, som Bredsdorff forfulgte i flere analyser, var vandskellenes praktiske betydning i terrænet. Helt enkelt kunne man gå nogenlunde tørskoet på de højre dele af vandskellet, da man jo kun havde et meget nødtørftigt og dårligt vedligeholdt vejsystem i tidlig middelalder og flere århundreder frem. Det viser sig meget ofte, at der er et forbløffende sammenfald mellem vejføringer og vandskel, både når det gælder regionale og helt lokale gamle vejforløb (Bredsdorff 1973).

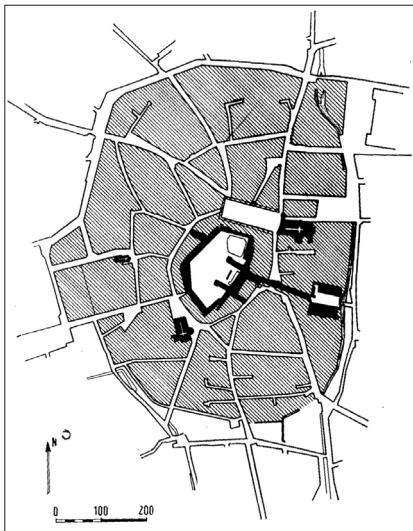
Figur 4. Udsnit af orohydrografisk kort over Viborg-egnen med tilføjelse af hovedvandskellet (iflg. Geodætisk Institut), Hugo Matthiessens hærvejs-antagelse, visse stednavne m.v. (Bredsdorff 1973:51).

Jeg har selv lavet et forsøg en gang med udgangspunkt i Bredsdorffs kort, da jeg skulle udarbejde «Registrant og bevaringsplan for Gl. Hjørring», 1975. Analyserne viste ganske tydeligt, at alle de gamle indfaldsveje fra oplandet følger lokale vandskel. Forskellige forhistoriske fund, vadesteder og lignende kan også relateres hertil (Gammel Hjørring 1975).

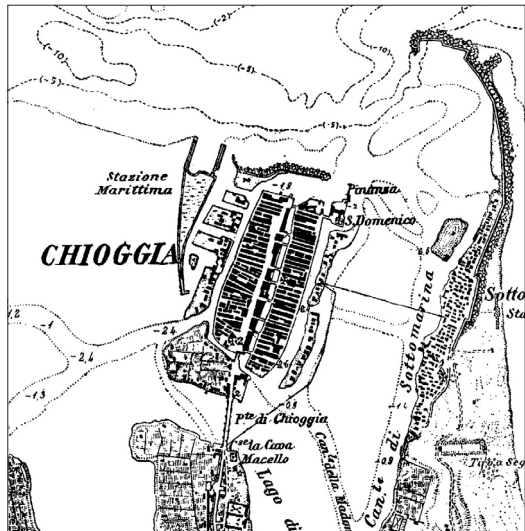
Morfologi

Betegnelsen byens morfologi kan man bruge om byens form og hovedstruktur i spil med landskabets form. Terrænforholdene giver nogle elementære spilleregler for, hvordan man kan placere bebyggelsen, gennemføre fælles vejarealer og stier uden for stejle hældninger, bygge befæstelser, som giver tilstrækkelig beskyttelse, indføre vandforsyning, etablere vaskepladser, afløb osv. Disse spilleregler er som regel så enkle og praktiske, at man ofte kan finde de samme tekniske løsninger ved samme typer af terrænproblemer, uanset om det er i Nord- eller Sydeuropa og uanset byens tilblivelsestidspunkt. Omvendt betyder det, at arkæologer som analyserer tidlige bydannelser kan bruge denne viden om elementære terrænrelationer til at give et fingerpeg om, hvad de skal lede efter.

Nu er der jo stor forskel på, hvor meget terrænformerne betyder i et bjergrigt land som Norge sammenlignet med det flade Danmark. Men – man skal ikke undervurdere disse problemer. Selv en halv meters højdeforskel i terrænet kan give store problemer i samspillet hus og terræn. (Det er formentlig en meget gammel tradition, at stuegulvet skal ligge mindst 20–30 cm over terrænet.)

Figur 5. «Radiale». Vigevano, Lombardiet, Italien (målestok 1:10.000). Byen ligger på et relativt plant terræn. Det har derfor været muligt at anlægge flere radiale veje fra det omgivende landområde til det store centrale borganlæg (Morini 1963:130).

Figur 6. «Costiere». Chioggia, Veneto, Italien (Målestok 1:25.000). Chioggia er en bemærkelsesværdig «kystby». Den ligger faktisk på en ø i den sydlige del af Venezia's lagune og er bygget oven på en oprindelig romersk by. Byen har to hovedakser: en gade og en kanal. Mellem disse ligger de vigtigste institutioner og byens marked. Vinkelret på hovedakserne ligger de små gader tæt og giver adgang til vand og kajkanter (Morini 1963:143).

I Toscana og den romerske Campania findes der f.eks. et stort antal små byer fra tidlig middelalder og senere: Bjergbyer, fiskerbyer ved havet og befæstede byanlæg m.fl. Så mange at Mario Marini i sit morsomme store atlas fra 1963: *Atlante di storia dell'urbanistica* har kunnet udskille en række klare morfologiske bykategorier. I de fleste af bjergbyerne har man levet af landbrug, dyrkning af vin og oliven og tilberedelsen af produkter derfra. På et tidligt tidspunkt under urolige tider har bønderne søgt en strategisk og sikker plads for deres by. I de fleste byer finder man en borg eller et palads, flere kirker, klostre, et rådhus og uden om byen anselige muranlæg med sindrige porte ved de vigtigste veje ind i byen. Magtens strukturer afspejler sig i byens institutioner, men morfologien varierer efter de lokale topografiske forudsætninger (Morini 1963).

På en lille rund bakkeknold f.eks. kan byen få en cirkulær form (cirkulara). Ligger den på et langstrakt højdedrag er der måske kun plads til én smal hovedgade i midten som en «hals» (sul collo). Ligger byen op ad en bjergside opstår naturligt en terrassestruktur (terasseamento). Et par af Morinis kategorier ses på figur 5 og 6.

Bybegreb

Når man er byplanlægger kan man naturligvis ikke planlægge for en bys udvikling uden at stille spørgsmålet om: Hvad er en by, og hvordan bør den udformes for at blive så god som muligt? Altså et bybegreb eller en definition af byen. Man kan heller ikke skrive byhistorie eller som arkæolog undersøge byens tilblivelse uden at have en opfattelse af objektets karakter. I det svenske projekt Medeltidsstaden, som pågik fra 1975–1990, har man fundet frem til en definition som følger:

För att beskriva en ort kan tre olika slags kriterier användas: funktionella, topografiska och inre rättsligt administrativa. Med funktionella avses då sådana som beskriver dels en Orts inre funktioner, dels en Orts förhållande till dess omland och andra orter. Med dessa kriteriers hjälp kan man således belysa orter som del i ett större rumsligt system. Med topografiska kriterier avses sådana som gör det möjligt att beskriva ortens morfologi eller enklare uttryckt den bild som bebyggelse och bebyggelseplaner ger: tätbebyggelse eller inte, ortens bebyggelsestruktur, olika institutioner, som är representerade på respektive orter, stadsmur eller vall, gatunät, bebyggelsens karaktär och typer etc. De inre rättsligt administrativa kriterierna visar ortens egen juridiska ställning: stadsprivilegier, stadslag, råd, borgmästare, eget sigill m.m. (Medeltidsstaden 1:9).

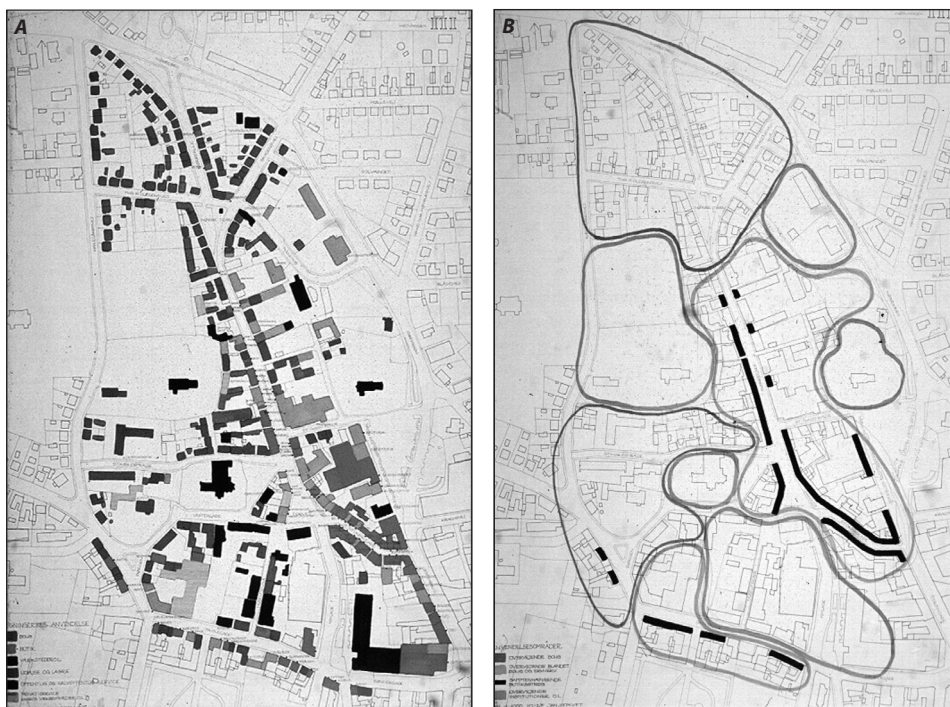
Denne definition ligger ikke fjernt fra den moderne byplanlægnings opfattelse af byens bestanddele. Alle de mange emner, som man tager stilling til i en moderne byplan, kan rummes indenfor fire hovedsektorer:

- Fysiske forhold: Alt som er fast. Bebyggelsens udformning, arkitektur, konstruktioner, materialer, tekniske forhold, kvalitet osv. Topografi og terræn.
- Funktionelle forhold: Alt som kan flyttes. Anvendelse af bebyggelse og arealer. Trafik, tekniske systemer og lokalisering af funktioner osv.
- Sociale og psykologiske forhold: Alt vedrørende menneskerne. Befolkningsforhold, sociale strukturer, levevilkår, psykologiske forhold, perception osv.
- Økonomiske og administrative forhold: Byens overordnede betydning, rolle erhverv og styre. Ejendomsforhold, gældende regler og love mv. (Dalgas 2007).

Alle byer indeholder en kompleks blanding af eksisterende forudsætninger inden for disse sektorer. Byplanlægningens kunst består i, hvordan man sammenfatter sine synspunkter på emnerne, forudsætninger og fremtidsmuligheder og prioriterer mellem forskellige valgmuligheder eller alternativer. Man kan nemt komme til at lave grove fejl eller unødvendige indgreb, hvis man ikke undersøger alle fire sektorer med tilstrækkelig forståelse og respekt eller gennemtvinger kortsigtede politiske løsninger. Tænk her på nogle af de store gadegennembrud fra 1960-erne i fine gamle bykerner, anlæg som man fortrød bitterligt senere hen.

Byplanregistreringer og analyser

For at belyse eksisterende forhold indenfor de mange emner, som rummes i hver af de før nævnte fire hovedsektorer, findes der en lang række registrerings- og analysemetoder, som kan ses i bl.a. forudsætningsmaterialet til mange danske kommune- og lokalplaner. Hele denne metodeudvikling kan jeg naturligvis ikke komme ind på her. Men min pointe er, at arkæologerne sandsynligvis med fordel kan anvende nogle af byplanlæggerens enkle kartografiske analyser og diskussioner indenfor bybegrebet som arbejdsredskaber. F.eks. noget så enkelt som at skelne mellem fysiske og funktionelle forhold, hvor det fysiske som nævnt er alt som er «fast» og det funktionelle alt det som «flytter» sig (fig. 7). Forskellige sammenfattende analyser af flere sektorer vil naturligvis også kunne være interessante som f. eks. en socialtopografi m.v.

Figur 7. A: Funktionelle forhold. «Bebyggelsens anvendelse». Ved hvert hus er angivet hvad bygningen bruges til og om der evt. findes en butik. Analysen fremgår af det visuelle billede. B: Funktionelle forhold. «Områdernes anvendelse». Registreringen vist på fig. 7A ligger til grund for analysen her. Blot giver den et mere generaliseret billede af anvendelsen igen til brug for fastsættelse af bestemmelserne i en bevarende lokalplan (Forarbejde til Gammel Hjørring 1975. Registrant og bevaringsplan).

Summary

As architect and professor em. of urban planning at the University of Lund, Sweden, the author was invited as a guest to the urban seminar in Bergen. Her task was to participate with comments in the final discussions.

The comments given here relate to the role of towns in relation to the regional hierarchy of power. Furthermore it is pointed out that the study of the specific morphology and typology of a town may prove to be an important source of inspiration when planning future excavations and research; the inevitable influence of topography and climate still create classical problems, although we have become better at handling the problems technically. Mankind has centuries and centuries of experience. Very often you will find that people chose similar ways to solve the same problems.

Posing the question: What is a town? the author compares a definition suggested by Swedish researchers of early medieval towns with the modern way of describing a town during physical planning. The two definitions have almost the same main sector elements, though the modern model is more complex and technically sophisticated. Cartography and the planning methods of modern urban registrations and analyses have developed immensely. The author recommends that archaeologists have a look at some of the modern planners' most elementary visual analyses; they may prove helpful as analytic tools in research.

Litteratur

- Bredsdorff, P. 1973. *Kortlægning og historiske studier. Et værktøj?* Skrifter udgivet af lokalhistorisk afdeling, 3. København.
- Dalgas, V. 2007. *Byplanhistorie og byudvikling i Hillerød 1945–2006*. Udvidet særtryk fra «Hillerød 1945–2006». Dansk Byplanlaboratorium, Byplanhistorisk Note. 58. København.
- Fischer Thomsen, V. 1979. *Bevaringsplanlægning*. Kommuneplanorientering 1. Planstyrelsen – Miljøministeriet. København
- Gammel Hjørring 1975. Registrant og bevaringsplan*. 1975. Vendsyssel historiske museum, Vibeke Fischer Thomsens tegnestue. Nationalmuseet. København
- Matthiessen, H. 1922. *Torv og Hærstræde. Studier i Danmarks Byer*. København, Kristiania.
- Medeltidsstaden 1979. *Medeltidsstaden 1*. Projektprogram. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport. Göteborg.
- Morini, M. 1963. *Atlante di storia dell'urbanistica, dalla preistoria all'inizio del secolo XX*. Ulrico Hoepli (red.). Milano.

